

ՄԱՐԻ ՄԱՄՅԱՆ

«ՄԱՆԿՈՒԹԵԱՆ ԱԻԵՏԱՐԱՆ»-Ի ԵՒ ՀԱԿՈՒՑՈՒՄԻ ՆԱԽԱԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ՀԱՅԵՐԵՆ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ (ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ)

Բանալի բառեր՝ Հիսուս, Հակոբոս Տեառնեղբայր, հայկական Մանկուխան ավետարան, Նախաավետարան, պարականոն գրքեր, քրիստոնեական գրականություն:

Հայաստանը, ինչպես յուրաքանչյուր քրիստոնյա երկիր, անմասն չի մնացել այն իրադարձություններից, որոնք հատուկ են վաղքրիստոնեական պատմությանը: Իսկ քրիստոնյա աշխարհի առաջին դարերի էության մասին հնարավոր չէ ճիշտ պատկերացում կազմել առանց ժամանակի գրականության համակողմանի ուսումնասիրման, քանի որ այն մեծ դեր է խաղացել նոր կրոնի ձևավորման գործում:

Այս գրականության կարևոր մասն են կազմել պարականոն գրվածքները, և առաջին հերթին այն ավետարանները, որոնք պարունակում են Հիսուսի մանկության տարիների, թեև երբեմն մտացածին, սակայն մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող պատմությունները: Իրանք մի կողմից լրացնում են Հիսուսի ծննդյան մասին նորկտակարանյան հայտնի տեղեկությունները, մյուս կողմից արտահայտում են քրիստոնեական այս կամ այն ուղղության դավանաբանական (հաճախ նաև՝ հերձվածողական) գաղափարներ:

Հիսուսի մանկության պատմությունը ներկայացնող այս պարականոն գրվածքները համաշխարհային գրականության մեջ հայտնի են «մանկության» ավետարաններ անվանումով: Սրանցից հայերենով պահպանվել են երկուսը՝ Հակոբոսի նախաավետարանը¹, որ քրիստոնեական հնագույն (II դ.)² ու ամե-

¹ Պարականոնն այսպիսի անվանում է ստացել Գ. Պոստելից, ով հունարեն բնագիրը լատիներեն թարգմանությամբ հրատարակել է 1552 թ., տե՛ս Postel G., *Protevangeliion sive de natalibus Iesu Christi et ipsius matris Virginis Mariae. Sermo historicus divi Iacobi Minoris*, Basilea, 1552. pp. 24-70: Նախաավետարան անվանումը պարականոնին է տրվել ելնելով այն հանգամանքից, որ այստեղ ներկայացված պատմությունները նախորդում են կանոնական ավետարաններում տեղ գտած իրադարձություններին: Մագաղաբյա հնագույն գրչագրերում, ինչպես օրինակ՝ Մ. Բոդմերի հավաքածուի (Ժնև) մի ձեռագրում (Papyrus, Bodmer V, III դ., տե՛ս Testuz M., *Papyrus Bodmer V. Nativité de Marie*, Geneva, 1958) պարականոնը վերնագրված է «Մարիամի ծնունդը: Հակոբոսի Հայտնությունը» (Γένεσις Μαρίας. Αποκάλυψις Ἰακώβ):

² Պարականոնը թվագրվել է II դ. հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ գրքից մեջբերումներ են արել արդեն II-III դդ. քրիստոնյա այնպիսի հեղինակներ, ինչպես օրինակ՝ Որոգի-

նրից հայտնի գրվածքներից մեկն է, և հետագայում սրա հիման վրա գրված ևս մեկ «մանկության» ավետարան³, որը, սակայն, իր բովանդակությամբ էականորեն տարբերվում է Նախաավետարանից⁴:

Հակոբոսի նախաավետարանն, ըստ ընդունված տեսակետի, գրվել է եգիպտոսում, քրիստոնյա դարձած մի հեթանոսի ձեռքով⁵: Թեև մենք հստակ տեղեկություններ չունենք այն մասին, թե քրիստոնեական ինչպիսի համայնքում և ինչ նկատառումներով է ստեղծվել երկը⁶, այնուամենայնիվ, ուղղադավանության տեսանկյունից այն ամենից անվնաս պարականոններից մեկն է համարվում: Նրանում տեղ են գտել այնպիսի դրույթներ, որոնք լիովին համահունչ են քրիստոնեական ուղղադավան հավատին: Պարականոնում հստակորեն ուրվագծվում է Սուրբ Կույս Մարիամի՝ արդեն այդ դարաշրջանում ձևա-

---

նետը (“τῆς βίβλου Ἰακώβου” – «Հակոբոսի գրքի», տե՛ս **Origène**, *Commentaire sur l’Evangile selon Matthieu*, Vol. 1, ed. **Girod R.**, Paris, 1970, p. 216), Կղեմես Ալեքսանդրացիին (տե՛ս **Clement of Alexandria**, *Miscellanies (Stromata)*, book VII; the Greek text with introduction, translation, notes, dissertations and indices, by **Hort F. J.** and **Mayor J. B.**, London, 1902, p. 165) և Հուստինոս Վկան (տե՛ս *Justin Martyr’s Dialogue with Trypho the Jew*, trans. and notes by **Brown H.**, vol. II, Oxford, ch. LXXVIII, p. 20):

³ Հայերեն բազմաթիվ ձեռագիր մատյաններում պահպանված այս պարականոնին շատ հաճախ հանդիպում ենք «Աւետարան Մանկութեան Տեան», «Մանկական Աւետարան», «Տղայաւետարան», «Գիր տղայութեան Քրիստոսի», «Մանկութիւն Յիսուսի» և երբեմն էլ՝ «Աւետարան մանկութեան» խորագրով, ինչպես օրինակ՝ Եղմ. 3062 ձեռագրում պահպանված երկը, տե՛ս *Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց*, կազմ. **Ն. արք. Պողոսյան**, հ. 9, Երուսաղեմ, 1979, էջ 282: Տե՛ս նաև՝ **Ս. վրդ. Մխչեան**, «Մանկութեան ւետարաններ», *Սրտն*, 1972, ք. 46, էջ 235: Այս պարականոնի մասին մանրամասն տե՛ս մեր նախորդ հոդվածում՝ **Մամյան Մ.**, «Գիր Տղայութեան ավետարանը», *ԲՄ*, հ. 22, 2015, էջ 334-349:

⁴ Մեզ հայտնի բոլոր, այսպես կոչված «մանկության» ավետարանները գրվել են *Նախաավետարանի* հիման վրա: Բացառություն է II դարով թվագրվող «Թովմա Իսրայելացի փիլիսոփայի պատմությունը Քրիստոսի մանկության մասին» պարականոնը, որ պարունակում է Հիսուսի 5-12 տարեկանն ընկած ժամանակաշրջանը և նրա՝ այդ տարիների ընթացքում կատարած բազմաթիվ հրաշագործությունները, տե՛ս **Свенцицкая И. С.**, *Тайные писания первых христиан*, Москва, 1980, с. 172: Այս պարականոնի արդի և ամբողջական ուսումնասիրությունը տե՛ս **Burke T.**, *The Infancy Gospel of Thomas: The Text, Its Origins, and Its Transmission*, Toronto, 2001:

⁵ **Findlay A.**, *Byways in Early Christian Literature. Studied in the Non Canonical Gospels and Acts*, Edinburgh, 1923, p. 150-151.

⁶ Որոշ ժամանակ շրջանավել է ավետարանի՝ շատագուցակյան գրություն լինելու վարկածը, որն ուղղված է եղել Յելսուսի «Ճշմարիտ Խոսք» հակաքրիստոնեական աշխատության դեմ (**Celsus**, *On the true Doctrine, a Discourse against the Christians*, trans. by **J. Hoffmann**, Oxford, 1987): Յելսուսի այս երկը մեզ չի հասել, այն հաջողվել է մասամբ վերականգնել շնորհիվ *Որոգիների երկի*, տե՛ս **Origen**, *Contra Celsum*, ed. and tr. **Chadwick H.**, Cambridge, 1953: Որոշ գիտնականներ էլ *Նախաավետարանը* դիտարկել են որպես ներթողական երկ, տե՛ս օրինակ՝ **Hock R.**, *The Infancy Gospels of James and Thomas: With Introduction, Notes, and Original Text Featuring the New Scholars Version Translation (Scholars Bible)*, Santa Rosa, 1995, p. 15-20:

վորվող պաշտամունքը, որտեղ առաջնային էր դառնում նաև նրա հավիտենական կուսուծյան մասին գաղափարը: Իր այս հատկանիշների, ինչպես նաև Մարիամի ու Հիսուսի ծննդյան մասին հետաքրքրաշարժ պատմությունների շնորհիվ է, որ պարականոնը մեծ տարածում է գտել հատկապես քրիստոնյա Արևելքում: Արևմուտքում, սակայն, Հերոնիմոս Երանելու ճնշման տակ (ու՜մ համար ընդունելի չէր նախաավետարանում արծարծված այն գաղափարը, ըստ որի՝ Հովսեփը, մինչ Մարիամի խնամակալությունն ստանձնելը, որդիներ է ունեցել նախկին ամուսունուծյունից) գիրքն ի սկզբանէ չի ընդունվել և արգելքի տակ է դրվել⁷: Նախաավետարանը, սակայն, հայտնի է եղել նաև լատինական աշխարհում, որտեղ այն շրջանառվել է այլ անվանումներով և, իհարկե, առանց Հովսեփի նախկին կնոջ մասին որևէ հիշատակության⁸:

Հակոբոսի նախաավետարանն այն հազվագյուտ գրվածքներից է, որ հայերեն է թարգմանվել երկու անգամ⁹, ինչը բացառիկ երևույթ է հայ թարգմանական գրականության մեջ¹⁰: Վենետիկի Մխիթարյան Միաբանության մատենադարանի ձեռագրերի հիման վրա պարականոնի երեք տարբերակները հրատարակել է Ե. Տայեցին 1898 թ.՝ «Հատակոսորք ի գրոց տղայութեան Քրիստո-

⁷ Նախաավետարանը տեղ է գտել Գելասիոս I պապին (492-496 թթ.) վերագրվող «Արգելված գրքերի դեկրետ»-ում (“*Decretum Pseudo-Gelasianum*”), տե՛ս **Hennicke E.**, *New Testament Apocrypha, Gospels and Related Writings*, ed. By **Sehncemelckher W.**, Eng. trans. By **Wilson McL. R.**, London, 1991, p. 38-39:

⁸ Տե՛ս **Скогорев А.**, *Апокрифические деяния апостолов. Арабское Евангелие детства Спасителя. Исследования. Переводы. Комментарии*, СПб, 2000, с. 52:

⁹ Ըստ ոռու նշանավոր ստորագետ Ե. Մեշերսկայայի՝ ստորական գրավոր ավանդությունը ևս պահպանել է նախաավետարանի՝ հունարենից արված երկու տարբեր թարգմանություններ, որոնք ներկայացնում են պարականոնի նախնական և խմբագրված տարբերակները, տե՛ս **Мещерская Е. Н.**, “Протоэвангелие Иакова’ в составе сирийской компиляции ‘История Девы Марии’,” *Вестник Санкт-Петербургского университета* (9), СПб., 2015, с. 43:

¹⁰ Տե՛ս **Calzolari V.**, “Les récits apocryphes de l'enfance dans la tradition arménienne”, *Infancy Gospels, Stories and Identities*, ed. by **Clivaz C., Dettwiler A., Devillers L.**, and **Norelli E.**, Mohr Siebeck, 2011, p. 564: Հայ իրականության մեջ կրկնակի թարգմանության օրինակներ են Գիոնիսիոս Արեոպագոսու և Իգնատիոս Աստվածագյացի երկերը: Գիոնիսիոս Արեոպագոսու երկերն առաջին անգամ հայերեն է թարգմանել Ստեփանոս Սյունեցին VIII դ., իսկ երկրորդ անգամ երկերը թարգմանել է Ստեփանոս Լեհացին XVII դ.: Իգնատիոսի թղթերը նախ թարգմանվել են ստորերենից V դ., ապա XVIII դ. Մելքիսեդեկ Կ. Պոլսեցին այն թարգմանել է հունարենից, տե՛ս **Տեր-Ստեփանյան Ա.**, «Մելքիսեդեկ Կոստանդնուպոլսեցու թարգմանական գործունեությունը», *Բե՛շ*, 3 (57), Երևան, 1985, էջ 166-172: Հայտնի են նաև Հովհաննես Դամասկոսու *Աղբիւր գիտութեան* երկի կրկնակի՝ հունարեն համառոտ (Բագարատ Մամիկոնյան, X դ.) և վրացերեն ընդարձակ (Սիմեոն Պղնձահանեցի, XIII դ.) թարգմանությունները, տե՛ս **Ակիբյան Ա.**, *Սիմեոն Պղնձահանեցի և իր թարգմանութիւնները վրացերէնէ, Վիեննա*, 1951, էջ 57-101:

սի»¹¹ ընդհանուր խորագրի տակ: Նրա հրատարակած Ա և Բ տարբերակները պահպանել են Նախաավետարանի նախնական տեսքը, իսկ Գ տարբերակը ներկայացնում է պարականոնի նոր և համառոտ ձևը¹²:

Ե. Տայեցին հրատարակել է նաև վերոնշյալ «Մանկութեան աւետարան»-ը՝ «Գիրք Տղայութեան Քրիստոսի» խորագրով (ներկայացնում է պարականոնի Ա և Բ տարբերակները¹³): Երկի առաջին հատվածը, այն է՝ I-XIV գլուխները (Մարիամի ծննդյան և մանկության, Հովսեփի մոտ նրա խնամակալության, ավետման և Հիսուսի ծննդյան պատմությունները) պարունակում են Հակոբոսի նախաավետարանի ընդարձակ ու ճոխացված տարբերակը: Հայկական գրավոր ավանդության մեջ և՛ Նախաավետարանը, որը որպես առանձին գրվածք հայերեն է թարգմանվել հունարենից¹⁴, և՛ «Մանկութեան Աւետարան»-ը վերագրվում են Հակոբոս Տեառնեղբորը¹⁵, այդ իսկ պատճառով հաճախ շփոթություն է առաջանում այս երկու պարականոններն իրարից տարանջատելու հարցում¹⁶: Այսպես օրինակ՝ նշանավոր հայագետ Ֆ. Կոնիբերը, իրականում ձեռքի տակ ունենալով «Մանկութեան աւետարան»-ը, ենթադրել է, որ դա Նախաավետարանն է: Նա, սակայն, իրավացիորեն նշել է, որ իր ձեռքի տակ եղած գրվածքը թարգմանվել է ասորական հնագույն տեքստից, որին ծանոթ է եղել

¹¹ Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց, կազմ. Տայեցի Ե., Թանգարան հայկական հին և նոր գրությունների, Բ, Վենետիկ, 1898, էջ 237-267 (այսուհետ՝ Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց):

¹² Stricker de E., *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques. Recherches sur le papyrus Bodmer 5*, Bruxelles, 1961, p. 357.

¹³ Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց, էջ 1-235:

¹⁴ Հումարեն ու ասորերեն Նախաավետարանները համեմատական վերլուծության է ենթարկել Մեջլերսկայան, տե՛ս Мещерская Е. Н., «Протоэвангелие Иакова в сирийской традиции. Тексты. Издания. Версии». *Вспомогательные исторические дисциплины*, т. XXX. СПб., 2007, с. 13-27: Այս համեմատությունները ևս մեկ անգամ փաստում են հայերեն բնագրի՝ հումարենից թարգմանված լինելու իրողությունը: Ասորերեն տեխստն անգլերեն թարգմանությամբ տե՛ս Wright W., *Contribution to the Apocryphal Literature of the New Testament*, London, 1865, նաև՝ Lewis S., *Apocrypha Syriaca: The Protevangelium Jacobi and Transitus Mariae*, Cambridge, 1902:

¹⁵ Ընդհանրապես, Հակոբոս Տեառնեղբոր կերպարը նշանակալից դեր է խաղացել առաջին դարերում գրված հուդա-քրիստոնեական և, որ առավել հետաքրքրական է՝ գնոստիկյան պարականոն գրվածքներում, տե՛ս Painter J., *Just James: The Brother of Jesus in History and Tradition*, South Carolina, 2004, pp.159-200: Տեառնեղբայրն էական դեր ունի նաև հայկական քրիստոնեական ավանդության մեջ, նրան է վերագրվել նաև միջնադարում մեծ ժողովրդականություն վայելող «Յիշատակարանի Պիղատոսի» պարականոն երկը:

¹⁶ Այս շփոթումն է առկա է նաև հայերեն ձեռագրերում, այսպես օրինակ՝ ՄՄ 717 ձեռագրի գրիչը երկն անվանում է «Աւետարանն առաջին» (թ. 125 բ), ինչից կարելի է ենթադրել, որ խոսքը Նախաավետարանի մասին է, մինչդեռ երկի բովանդակությունը համապատասխանում է «Մանկութեան աւետարան»-ին: Նկատենք նաև, որ «մանկության» մեծ երկու ավետարանները հայերեն ձեռագրերում շատ հաճախ հանդես են գալիս միևնույն խորագրով, սակայն «Մանկութեան աւետարան»-ը պարունակող ձեռագրերի թիվը զգալիորեն գերազանցում է Նախաավետարանի ձեռագրերին:

դեռևս սբ. Եփրեմ Ասորին (307-373)¹⁷: Հատկանշական է, որ միայն հայկական ավանդությունն է «Մանկութեան աւետարան»-ը վերագրել է Հակոբոս Տեառնեղբորը, ինչը միայն վերջինիս՝ Հիսուսի եղբայր լինելու պարագայով բացատրելը բավարար չէ, եթե նույնիսկ հաշվի առնենք այն, որ երկը գրվել է Նախաավետարանի հիման վրա: Այս իրողությունը թերևս կարելի է բացատրել այլ հանգամանքով. ի տարբերություն Արևելյան քրիստոնեական եկեղեցիներում երբևէ արգելքի տակ չդրված Հակոբոսի նախաավետարանի՝ մեր մյուս «մանկության» ավետարանն ընդգրկվել է միջնադարյան արգելված գրքերի բոլոր հայտնի ցանկերում (հնագույնը թվագրվում է VI դարով)¹⁸, որոնց թվում առանձնակի կարևորություն ունի Մխիթար Այրիվանեցու կազմած և ընդօրինակած ցուցակը (XIII դ.)¹⁹: Ուստի լիովին հավանական է թվում այն, որ պարականոնի վերագրումը Հակոբոս Տեառնեղբորը արվել է գիրքն արգելքից հանելու և այն շրջանառության մեջ դնելու մղումով:

Հայկական «Մանկութեան աւետարան»-ը, ինչպես արդեն նշեցինք, Նախաավետարանից տարբերվում է մի շարք էական առանձնահատկություններով: Այս տարբերությունները պայմանավորված են այն հանգամանքով, որ պարականոնում արտացոլված Նախաավետարանի համապատասխան հատվածները որևէ առնչություն չունեն հունարեն բնագրի հետ և կրում են ասորական ավանդության հետքեր²⁰: Ըստ այդմ՝ որոշ գիտնականներ եզրակացրել են, որ «Մանկութեան աւետարան»-ի առաջին 14 գլուխները փոխառվել են հունարենից ասորերեն թարգմանված Նախաավետարանի վերախմբագրություններից որևէ մեկից, և որպես հավանական աղբյուր դիտարկվել է նախ և առաջ արևելա-ասորական (նեստորական) ծագում ունեցող «Պատմություն երանելոյն Մարիամու»²¹ պարականոն գրվածքը²²: Մեր անցկացրած զուգահեռ-

¹⁷ Տե՛ս Conybeare F., “Protevangeliem Iacobi, From an Armenian Manuscript in the Library of the Mkhitarists in Venice,” *American Journal of Theology* (1), 1897, pp. 424-442:

¹⁸ Տե՛ս Անայան Հ., *Հայկական մատենագիտություն, Ե-ԺԸ դդ.*, հ. Ա, Երևան, 1959, էջ XI, XXXVIX-XL: Արգելված գրքերի այս ցուցակը մեզ է հասել ՄՄ 1869 ձեռագրում (1584-1589 թթ.), 391բ:

¹⁹ Տե՛ս Մխիթար Այրիվանեցի, *Պատմութիւն Ժամանակագրական, հրտ. Ք. Պատկանյանի*, Ս. Պետերբուրգ, 1867, էջ 33:

²⁰ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Terian A., *The Armenian Gospel of the Infancy, with Three Early Versions of the Protevangeliem of James*, Oxford, 2008, pp. XXII-XXIV, Peeters P., *Evangiles apocryphes, vol. II. L'évangile de l'enfance, rédactions syriaques, arabe et arméniennes*, Paris, 1914, p. XXIX: Հակառակ կարծիքն է արտահայտել միայն բելգիացի նշանավոր գիտնական Ստրիկեն, ով հայկական «Մանկութեան աւետարան»-ի համար հիմք է ընդունել հունարենից թարգմանված Նախաավետարանը, տե՛ս Stricker de E., *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques...*, p. 372:

²¹ XII դարի ասորական այս երկի անգլերեն թարգմանությունը տե՛ս Budge W., *The History of the Blessed Virgin Mary and the History of the Likeness of Christ, which the Jews of Tiberias made a mock at*, London, 1899:

ները, սակայն, ցույց են տալիս, որ այս երկու պարականոնները բավական քիչ ընդհանրություններ ունեն, ինչն էլ նվազեցնում է այս տեսության ճշմարտացիության հավանականությունը: Ըստ իրողության, մենք գործ ունենք ասորական ծագման, սակայն մեզ չհասած մի ինչ-որ այլ պարականոն գրվածքի հետ²³:

Եվ Նախաավետարանը, և՛ «Մանկութեան ավետարան»-ն սկսվում և աննշան տարբերությամբ ներկայացնում են Մարիամի ծնողներին՝ Հովակիմի և Աննայի²⁴ պատմությունը, որոնք զրկված են զավակ ունենալու կարողությունից («Մանկութեան ավետարան»-ում ընդգրկված չէ միայն Աննայի և նրա աղախին Յովինի երկխոսությունը): Սուրբգրային ավանդության հետևություններով, երկար աղոթքներից հետո Աստված ամուսիններին զավակ է խոստանում, և ծնվում է Մարիամը: Հատկանշական է, որ հայկական մանկության այս երկու ավետարաններում ներկայացված Մարիամի յոթամսյա («Եւ իբրեւ յղութիւն Աննայի յաւուրս երկերիւր և տաս, որ է ամիս եօթն և նոյն ժամայն յօթներորդ ժամու ծնանէր Աննայ զմանուկն իւր սուրբ, ի լինոյ ամսոյ քսան և մի, որ է սեպտեմբերի ութ»²⁵) և երբեմն էլ՝ ութամսյա («և յամսեանն ութերորդի ծնանէր...»²⁶) ծննդյան պատմությունը հանդիպում ենք միայն Բողմերյան վերոնշյալ ձեռագրում. Մարիամը իննամսյա է ծնվում և՛ ըստ «Պատմութիւն երանելոյն Մարիամու» ասորական երկի, և՛ հունարեն Նախաավետարանի հետագա խմբագրությունների, և թե՛ համեմատաբար ուշ ժամանակաշրջանում գրված լատիներեն կեղծ-Մատթեոսի մանկության ավետարանի²⁷: Ըստ հինկտակարանյան և վաղբրիստոնեական ավանդության՝ յոթ ամսական ծնված մարդիկ առանձնանում էին արտասովոր ճակատագրով²⁸, և այս գաղափարը, որ արտահայտված

²² **Burke T.**, *The Infancy Gospel of Thomas: Syriac*, <http://www.tonyburke.ca/infancy-gospel-of-thomas/the-infancy-gospel-of-thomas-syriac/>.

²³ **Terian A.**, *The Armenian Gospel of the Infancy...*, p. XXIV.

²⁴ Հովակիմի և Աննայի հիշատակության տոնը Հայ Եկեղեցին կատարում է Յուդաբեր կանանց հետ, Վերփոխման իննօրեին հաջորդող երեշաբթի օրը:

²⁵ ՄՄ7574, ք. 13ա: «Մանկութեան ավետարան»-ի հնագույն ու ամբողջական տարբերակը պահպանվել է ՄՄ 7574 ձեռագրում, որը և անգլերեն թարգմանությամբ հրատարակել է անվանի գիտնական Ա. Տերյանը, տե՛ս **Terian A.**, *The Armenian Gospel of the Infancy...*: Մեր հետագա մեջբերումները պարականոնից կարվեն ըստ այս ձեռագրի:

²⁶ Անկանոն գիրք նոր Կտակարանաց, էջ 239:

²⁷ Տե՛ս **Tischendorf C.**, *Evangelia Apocrypha, adhibitis plurimis codicibus graecis et latinis maximam partem nunc primum consultis atque ineditorum copia insignibus*, Lipsiae, 1874, pp. 51-112: Ավետարանն այս անվանումով շրջանառության մեջ է դրվել շուրջ 150 տարի առաջ, երբ գերմանացի գիտնական Կ. Թիշենդորֆը հրատարակեց ավետարանի լատիներեն ձեռագրերը՝ այդ թվում նաև կեղծ Հիերոնիմոսի ու երկու եպիսկոպոսների մի նամակագրություն, որ որպես նախաբան կցված էր պարականոնին: Այս կեղծ թղթակցությունից տեղեկանում ենք, թե իբր Հիերոնիմոսը լատիներենի է թարգմանել Հիսուսի մանկության մասին պատմող Մատթեոսի երայերեն ավետարանը:

²⁸ **Horst van der P.**, “Sex, Birth, Purity and Asceticism in the Protevangelium Jacobi”, *A Feminist Companion to Mariology*, ed. by **A.-J. Levine**, Cleveland, 2005, p. 56-65,

է նաև հայկական պարականոն ավետարանների մեջ, խորհրդանշում է Մարիամի գերբնական էությունը²⁹ :

Մարիամի ծննդյանը հաջորդող իրադարձությունները (նրա նվիրաբերումը տաճարին և հանձնումը Հովսեփի խնամակալությանը) թե՛ Նախաավետարանը, և թե՛ «Մանկութեան աւետարան»-ը ներկայացնում են գրեթե նույնությամբ: Վերջինիս բովանդակությունը, սակայն, շեշտակիորեն փոխվում է Հիսուսի ծննդյան ավետման դրվագում: Ընդ որում այս և ստորև ներկայացված առանձնահատկությունները «Մանկութեան աւետարան»-ն ինքնատիպ են դարձնում ո՛չ միայն Նախաավետարանի, այլ նաև մյուս «մանկության» ավետարանների համեմատությամբ:

Նախաավետարանի անանուն հրեշտակը «Մանկութեան աւետարան»-ում Ղուկասի ավետարանի (Ա, 26) նմանողությամբ, ստանում է Գաբրիել անվանումը: Այս պատմությունը ներկայացնելիս Նախաավետարանն ընդհանուր առմամբ կրկնում է նորկտակարանյան ավանդությունը, ըստ որի, Մարիամը հնազանդությամբ է ընդունում իր հղիությունն ու Հիսուսի մայրը դառնալու իր առաքելությունը: Մինչդեռ «Մանկութեան աւետարան»-ի հեղինակը, ընդարձակելով Ղուկասի ավետարանում Մարիամի հարցումը հրեշտակին. «Զիա՞րդ լինիցի ինձ այդ, քանզի գայր ոչ գիտեմ» (Ղուկ. Ա 34)՝ բազմաթիվ հավելումներ է անում տեքստում և հետաքրքիր դրվագներով ներկայացնում Մարիամի արձագանքն իր հրաշալի կերպով հղիանալու մասին լուրը լսելիս³⁰ : Հրեշտակի խոսքերի նկատմամբ Մարիամի կասկածամտությունը կազմում է այս երկխոսության կորիզը, ընդ որում, նրա հիմնական մտավախությունը ոչ այնքան «առանց այրն» հղիանալու հանգամանքն է, այլ այն, որ միգուցե իրեն հայտնված հրեշտակը կերպարանափոխված սատանան է, ով փորձում է խաբել իրեն. «Երկնչիմ ի քէն, զի քաղցրութեամբ բանս բարբառեալ խօսիս ընդ իս, և կարի յոյժ զարմացուցանես զիս յասելդ քո ընդ իս. մի՞թէ խաբեութեամբ բանիւք կամիս պատրել զիս՝ որպէս զնախամայրն Եւայ, որ ընդ ասել բանին՝ քաղցր և ողորական խօսիւք հաւանեցոյց զնա, և յետոյ զմահ ժառանգեաց»³¹ : Ըստ

տե՛ս նաև նույնի՝ “Seven Months’ Children in Jewish and Christian Literature from Antiquity”, *Ephemerides Theologicae Lovanienses* 54, 1978, pp. 346-360:

²⁹ Մարիամի վաղաժամ ծննդյանն այլ բացատրություն է տալիս ՄՄ 6980 ձեռագրի համառոտ «Մանկութեան աւետարան»-ի գրիչը. «Իբրև է ամիս եղև ծնաւ զՄարիամ վասն փափագանաց սրտից նոցա փութապէս եղև ծնունդ նորա. է ամսոյ այլ ոչ էր եղեալ այնպէս...» (թ. 25ա):

³⁰ ՄՄ 7574-ում Մարիամի և հրեշտակի երկխոսությունը զբաղեցում է շուրջ 5 թերթ (25բ-30բ):

³¹ ՄՄ 7574, թ. 28ա-բ: Սատանայից խաբվելու Մարիամի մտավախությունը տեղ է գտել նաև «Երանելոյն Յոհաննոս Ոսկեբերանի ասացեալ յաւետիս կուսին Մարիամու» նառում. «Ճւ ասէ ցԳաբրիէլ. Ի բաց ե՛րթ, ի բաց ե՛րթ յինէն, ո՛վ այրդ խաբողական, որ եկեալ առ իս, եւ համարիս կողոպտել զիս որպէս զմայրն հասարակաց զԵւայ: Ոչ յաղթեացէ պատիր բան քո զխորախաւատ միտս իմ, այլ երթ, զնա դու յինէն նախ քան զգալ ծերոյն՝ պահպանողին իմոյ, փախիր, զնա ի տեղուցէս, զի այր նախանձոտ եւ բարկասիրտ է... Առդ, եթէ գայցէ աստ եւ տեսանիցէ զԷդ ընդ իս խաւսելով՝ հարցէ ուրագով եւ հատցէ զգլուխ քո, եւ լինիցի ինձ արամուրթին եւ անդադար սուգ եւ արտասուտ», տե՛ս *Եկեղեցական մատենագրություն Ա, Ս. Յովհան Ոսկեբերան, Ճառք*, էջմիածին, 2008, էջ 72:

երևույթին, պարականոնի հեղինակը քաջատեղյակ է ոչ միայն հինկտակարանյան կանոնական, այլ նաև պարականոն գրականությանը, որտեղ առաջին մեղսագործության պատմությունը ներկայացված է հետաքրքիր մանրամասներով:

«Մանկութեան աւետարան»-ն առանձնահատուկ է դարձնում նաև հրեշտակի ու Մարիամի գրուցին հաջորդող դրվագում արժարժված «ընդ ունկն հղացման» (*conceptio per aurem*) գաղափարը. «Նոյն ժամայն ընդ ասել բանին և սրբոյ կուսին Բանն Աստուած եմուտ ընդ ունկն լսելեացն ի ներքս, և սրբեցաւ խորհուրդ բնութեան մարմնոյն արտաշնչական՝ հանդերձ ամենայն զգայութեամբ երկոտասան անդամօքն, և մաքրեցաւ որպէս զոսկի ի հուր. և եղև տաճար, սուրբ անարատ և բնակարան աստուածութեան նորա»³²:

Այս հասկացությունը, որ ընդունված է եղել նաև սուրբ ավանդության մեջ, ըստ իսպանացի գիտնական Սանտոս Օտերոյի՝ չի ունեցել այն իմաստը, ինչպես որ ներկայացված է մեր պարականոնում: Այն ավելի շատ համապատասխանում է Պողոս առաքյալի «Ապա ուրեմն հաւատքի լսելոյ են, եւ լուր ի բանէն Քրիստոսի» (Հռոմ. Ժ, 17) խոսքերին, որոնք մատնանշում են այն, որ Մարիամի գերբնական հղիությունը առաջին հերթին հավատի արգասիք է (հղացում ըստ հավատի) և ապա միայն՝ ֆիզիկական երևույթ: Ավետման ժամանակ Մարիամի մաքրագործումը վկայված է եկեղեցու հայրերի երկերում, սակայն այսպիսի մաքրագործումը Սուրբ Հոգու հատուկ շնորհի արտազեղում է, որ չի ենթադրում նախամեղքից ազատում, քանի որ Մարիամը դրանից զուրկ էր՝ շնորհիվ իրեն տրված այն առաքելության, որով նա պիտի դառնար Տիրոջ մայրը³³:

Պետք է նշել, սակայն, որ «Մանկութեան աւետարան»-ում տեղ գտած «ընդ ունկն հղացման» գաղափարը հայկական նորամուծություն չէ, այն հանդիպում ենք նախ և առաջասորական գրականության մեջ և հատկապես՝ սբ. եփրեմի երկերում, որոնք մեծ ազդեցություն են ունեցել Մ. հայ մատենագրության վրա³⁴: Քրիստոսին նվիրված իր ճառում նա գրում է. «Ելեալ հրամանն ի մեծ թագաւորէն, և զկնի նորա եմուտ Որդի թագաւորին ընդ դրունս լսելեացն»³⁵: «Ընդ ունկն հղացման» գաղափարը սերտորեն առնչվում է նաև Եվա-Մարիամ հարաբերակցության և փրկագործության գաղափարին, քանի որ տիպաբանորեն Մարիամի կերպարը կապվում է Եվայի հետ: Միայն հայերենով պահպանված սբ. եփրեմ Ասորու «Դիատեսասրոն»-ի մեկնության հեղինակը գրում է. «Եւ զի ընդ ունկնն Եւայի եմուտ մահ, ընդ ունկն Մարիամու մտին կեանք»³⁶:

³² Անդ. ք. 30բ:

³³ De Santos Otero A., *Los Evangelios apócrifos : colección de textos griegos y latinos, versión crítica, estudios introductorios, comentarios e ilustraciones*, Madrid, 1956, p. 380.

³⁴ Calzolari V., «Les récits apocryphes de l'enfance dans la tradition arménienne», p. 568.

³⁵ Սրբոյն եփրեմի Մատենագրութիւնք, ճառք և աղօթք, Գ. 4, Վեներաբլ, 1836, էջ 19՝ «ճառ ի ծնունդն Քրիստոսի»:

³⁶ Նույնի՝ Մեկնութիւն Համաբարբառ, որ ըստ չորից Աւետարանչաց եւ թարգմանութիւն առաւոր բանից եւ աւետարանական ճառք, Գ. 2, Վեներաբլ, 1836, էջ 227:

«Հնդ ունկն հղացման» հասկացությունը շրջանառվել է նաև լատին և հույն եկեղեցու հայերի գործերում³⁷, ընդ որում, այս հասկացությունն Արևմուտքում զարգացրել է Պրոկղոս Կոստանդնուպոլսեցի պատրիարքը³⁸, ում երկերը հայերի համար էական նշանակություն են ունեցել նեստորականության դեմ պայքարում: Իր թղթերում³⁹ նա հայերին զգուշացրել էր նեստորականների աղանդի ու նրանց կասկածելի գրությունների մասին, որոնք շրջանառվում էին Միջագետքում և որտեղ հայերը հաճախ էին ճամփորդում Սուրբ Գրքի և ասորական մեկնողական գրականության թարգմանության շրջանում⁴⁰: Պրոկղոս պատրիարքի հականեստորական այս քարոզչությունը մի կողմից և մյուս կողմից նրա որդեգրած «ընդ ունկն հղացման» գաղափարի արժարժույթը «Մանկութեան աւետարան»-ում էլ ավելի են նվազեցնում պարականոնի նեստորական ծագման հավանականությունը⁴¹:

«Մանկութեան աւետարան»-ի առանձնահատկությունների մասին խոսելիս անհնար է շրջանցել Հիսուսի ծննդյան պատմությունը, որը ներկայացնելիս այս ավետարանն առանձնանում է իր ինքնատիպ մոտեցմամբ: Այս յուրահատկությունն արտահայտվում է նախ և առաջ պարականոնի՝ Արարչագործության և Փրկագործության միջև կամուրջ հանդիսանալու իրողության մեջ⁴²: Փրկագործության գաղափարն ընդգծվում է նախ և առաջ նախամայր Եվայի ներկայությամբ⁴³, ով հանդես է գալիս մանկաբարձուհու դերում. «Ես եմ նախա-

³⁷ Արևմուտքում «ընդ ունկն հղացման» թեման դարձել է Ավետման տեսարանի պատկերագրության մի մասը, այս մասին տե՛ս **Salvador González J. M.**, “*Per aurem intrat Christu sin Mariam*”. An iconographic approach to the conceptio per aurem in Italian Trecento painting from patristic and theological sources”, *De Medio Aevo*, vol. 5 (1), 2016, pp. 96-105:

³⁸ Տե՛ս **Constas N.**, “The Ear of the Virginal Body”: The Poetics of Sound in the school of of Proclus” *Proclus of Constantinople and the Cult of the Virgin in Late Antiquity*, Leiden, 2003, 273-309:

³⁹ «Թուրք Պրոկղեայ եպիսկոպոսի առ սուրբն Սահակ Հայրապետ Հայոց եւ առ սուրբն Մաժդոց», *Գիրք Քղթոց*, Երուսաղեմ, 1994, էջ 30-40:

⁴⁰ **Calzolari V.**, “Lés recits apocryphes de l'enfance dans la tradition arménienne”, p. 570.

⁴¹ Հայկական «Մանկութեան աւետարան»-ի ծագմանն անդրադարձել ենք մեր դեռևս անտիպ հոդվածում «Հայերեն «Աւետարան Մանկութեան Տեառն»-ը. արգելված պարականոնի փոխակերպումն՝ ընդունելի՞ գրքի», որ առաջիկայում լույս կտեսնի *Էջմիածին հանդեսում*:

⁴² **Дорфман-Лазарев И.**, “Возвращение в рождественскую пещеру: Память первоизданного человечества в армянском Писании о детстве Господнем и в родственных источниках”, *Miscellanea Orientalia Christiana, Восточнохристианское разнобразие*, ред. **Селезнев Н., Аржанов Ю.**, Москва, 2014, с. 152.

⁴³ Ըստ պարականոն մեկ այլ ավանդության՝ Հիսուսը ծնվել է այնտեղ, որտեղ թաղված է եղել Եվան, տե՛ս **Stone M.**, “The Bones of Adam and Eve”, *For a Later Generation: the Transformation of Tradition in Israel, Early Judaism and Early Christianity*, ed. by **R. A. Argall, B. A. Bow** and **R. A. Werline**, Harrisburg, 2000, pp. 241-244: Հայ պատկերագրության մեջ Եվայի կերպարը դարձել է Հիսուսի ծննդյան տեսարանի անբաժանելի մասը:

ստեղծ կին Ադամայ կին, նախամայրն եւայ, ձեռագործ պատկեր արարչին Աստուծոյ, քանզի խոստացաւ Աստուած մեզ, զի հինգ հազար շորս հարիւր քսան եւ երկու տարի է, որ ցանկայի տեսանել այս ծնունդ մանկանս, զի ի դժոխոց ելեալ ըստ հրամանի Տեառն եկի տեսանել աչօք իմով փրկութիւն իմ, որ գործեցաւ ինձ»⁴⁴: Եվա-Մարիամ խորհրդավոր հարաբերակցութեանն անդրադարձել են դեռևս առաջին դարերի եկեղեցու հայրերը⁴⁵, սակայն մեր պարականոնում արտահայտված այս գաղափարը հիմնականաբար ազդված է սբ. Եփրեմ Ասորու աստվածաբանութեանից. «Որպէս եղև ծնեալ ի սկզբանէ Եւայ յԱդամայ առանց ամուսնութեան, սոյնպէս Յովսէփ և Մարիամ կոյսն իւր և կին: Եւայ ծնաւ սպանօղ, վասն այսորիկ Մարիամ ծնաւ զկենարարն, նա ծնաւ զայն՝ որ եհեղ զարիւն եղբօրն իւրոյ, այլ սա ծնաւ զայն՝ որ արիւնն իւր հեղաւ յեղբարց անդի իւրոց. նա ետես զայն՝ որ երերէրն և տատանէրն անիծիւք երկրի, և սա զայն՝ որ եբարձ զանէծսն, և բւեռեաց զնա ընդ խաչափայտն: Յղութեամբ կուսին ուսիր դու եթէ այն՝ որ առանց ամուսնութեան ծնաւ զԱդամ ի կոյս երկրէն, նա նկարեաց առանց ամուսնութեան զԱդամ երկրորդ ի մէջ կուսին: Եւ քանզի առաջինն յորովայն մօր իւրոյ դարձաւ, դարձեալ այսու երկրորդաւ՝ որ դարձեալ յորովայն մօր իւրոյ ոչ դարձաւ, դարձաւ այն՝ որ յորովայն մօր իւրոյ թաղեցաւ»⁴⁶: Եվա-Մարիամ հարաբերակցութեան հետաքրքիր զուգահեռներ է անցկացնում նաև սբ. Հովհանն Ոսկեբերանն իր «Յաւետիս ամէնաւրհնեալ կուսին Մարիամու» ներբողում. «Զի ի նմանէ մահ տնկեցաւ, ի քէն՝ կեանք բուսանին, ի նմանէ պտուղ մահու, ի քէն՝ ծաղիկ անթառամ, ի նմանէ ատելութիւն, ի քէն՝ սէր և խաղաղութիւն, ի նման՝ խաւարային քուն, ի քէն՝ անշիջանելի լոյս, ի նմանէ անէծք, ի քէն՝ արհնութիւն, ի նմանէ՛ վճիռ մահու, ի քէն՝ խոստումն կենաց, ի նմանէ՛ յիմարութիւն, ի քէն՝ իմաստութիւն, ի նմանէ՛ անհաւատութիւն, ի քէն՝ հաւատք, ի նմանէ՛ յուսահատութիւն, ի քէն՝ յուսադրութիւն»⁴⁷:

Եվ վերջապէս՝ «Մանկութեան աւետարան»-ի և նախաավետարանի տարբերութիւնների մասին խոսելիս անհնար է շանդրադառնալ Հիսուսի ծննդյան տեսարանի մաս կազմող մոգերի երկրպագութեան դրվագին: Այն դեպքում, երբ նախաավետարանը գրեթե նույնութեամբ կրկնում է Արևելքից եկած ինչ-որ մոգերի մասին նորկտակարանյան անորոշ տեղեկությունը (Մտթ. Բ, 1-12), հայկական «Մանկութեան աւետարան»-ում մոգերի երկրպագությունը և դրանում արձարձված Քրիստոս-Ադամ յուրահատուկ հարաբերակցութեան միջոցով

⁴⁴ Այս հատվածը մեջբերել ենք ՄՄ 9705 ձեռագրից (թ. 44ա), որտեղ բացատրվում է նաև Եվայի բերած կտավի գործառույթը. «Ահաասիկ, խամձարուս կտաւս վկայէ, զի սովաւ պատեալ զմերկութիւն մանկանս ծածկելոյ»:

⁴⁵ **Ross Mackenzie J. A.**, “The Patristic Witness to the Virgin Mary as the New Eve”, *Marian Studies*, vol. 29, Dayton, Ohio, 1978, pp. 70-78.

⁴⁶ Սրբոյն Եփրեմի Մատենագրութիւնք, Մեկնութիւն Համաբարբառ..., էջ 22:

⁴⁷ Տե՛ս Ս. Յովհանն Ոսկեբերան, “Ճառք”, էջ 74.

արտահայտվող փրկագործական գաղափարները կազմում են այս պարականոնի կարևորագույն մասը⁴⁸ :

Ավետարանական խորհրդավոր այս կերպարները դարեր շարունակ շարժել են քրիստոնյաների հետաքրքրասիրությունը՝ ստեղծելով տարալեզու հարուստ պարականոն ավանդություններ: Նշված պարականոնների շարքում ամենավաղ թվագրումն ունի ասորական «Մոգերի հայտնություն»-ը գրվածքը, որը մոգերի մասին պատմող ամենաերկար և ամենաբովանդակ ավանդությունն է: Այս պարականոնի ազդեցությամբ է գրվել Մատթեոսի ավետարանի թերի մեկնությունը (*Opus Imperfectum in Matthaëum, V դ.*)⁴⁹: Այս մեկնության հեղինակն անհայտ է, թեև դարեր շարունակ այն սխալմամբ վերագրվել է սբ. Հովհան Ոսկեբերանին:

Հիմնվելով այլալեզու ավանդությունների վրա՝ հայկական պարականոնն ստեղծել է իր պատմությունը: «Մանկութեան աւետարան»-ում Ավետուհից անմիջապես հետո Փաբրիել հրեշտակն ուղևորվում է Պարսկաստան՝ Հիսուսի ծննդյան մասին տեղեկացնելու և Բեթղեհեմ առաջնորդելու Պարսկաստանի (Մելքոն), Հնդկաստանի (Փասպար) և Արաբիայի (Բաղդասար) մոգ-թագավորներին, որոնք, ըստ հայկական ավանդության՝ հարազատ եղբայրներ էին⁵⁰: «Մանկութեան ավետարան»-ում հատուկ դեր ունի պարսից մոգ-թագավոր Մելքոնը, ում վիճակված է բերելու Ադամի և Աստծո միջև կնքված «Ուխտ»-ը, որն ազդարարում էր Միածին Որդու միջոցով իրականացվող մարդկության փրկությունը. «Ետ Աստուած զուխտն և զերդումն ընդ նախահայրն միջնորդութեամբ գրեալ և կնքեալ մատամբն իւրով, եթէ զվեց հազար ամի օր վեցերորդի առաքեմ զմիածին որդին իմ զբանն Աստուած, որ եկեալ մարմնանա ի զաւակէ քումմէ, և լինի որդին իմ որդի մարդոյ, և զքեզ դարձեալ վերստին յառաջին փառս հաստատեցից»⁵¹:

«Մանկութեան աւետարան»-ում մոգերի առնչությունը Պարսկաստանի ու

⁴⁸ Ընդհանրապես, Ադամ-Հիսուս կապը, որ խորհրդանշում է մարդկության փրկությունը, շեշտված է հատկապես հինկտակարանյան պարականոն գրվածքներում, որոնց զգալի մասը ստեղծվել է հայ ինֆնուրույն հողի վրա: Ադամին և Եվային առնչվող պարականոնների հայերեն բնագրերի մի մասը տե՛ս **Սթոուն Մ.**, *Պարականոն բնագրեր և աւանդութիւններ*, Երևան, 2014, էջ 9-37:

⁴⁹ St' u **Landau B. Ch.**, "One Drop of Salvation from the House of Majesty": Universal Revelation, Human Mission and Mythical Geography in the Syriac *Revelation of the Magi*, " *The Levant: Crossroads of Late Antiquity*, ed. **E. B. Aitken** and **J. M. Fossey**; Leiden, 2014, 83-103:

⁵⁰ Այն գաղափարը, ըստ որի մոգերը հարազատ եղբայրներ էին, հատուկ է հայկական ավանդությանն ընդհանրապես, տե՛ս **Սարգիսեան Բ.**, *Երեք թագաւոր մոգերու գրոյցն հայկական մատենագրութեան մեջ և անոր կարևորութիւնը*, Վենետիկ, 1910:

⁵¹ ՄՄ7574, ք. 62ա: Աստծո և Ադամի միջև կնքված Կապի մասին մանրամասն տե՛ս **Stone M. E.**, *Adam's Contract with Satan, the Legend of the Cheirograph of Adam*, Bloomington, 2002, pp. 63-92:

պարսիկների հետ կապվում է պարականոն այլ ավանդությունների հետ⁵²: Արարչությունը սկսվող ու Պենտեկոստեով ավարտվող մեկ այլ անվավեր գրվածքի («Քարայրի գանձերը», VI-VII դդ.) հեղինակը քաջատեղյակ է պարսկական մշակույթին և իր երկի XLV-XLVI գլուխները նվիրում է պարսիկ մոգերին, որոնց հայտնված աստղի մեջ պատկերվում է «թագակիր Կույսը՝ մանուկը գրկին»⁵³: Ավանդության համաձայն՝ մոգերը դրախտից ոչ հեռու գտնվող լեռան քարայրից վերցնում են Ադամի՝ դրախտից բերված գանձերը՝ ոսկին, կնդրուկն ու մյուռոնը, և ուղևորվում Իսրայել:

Մոգերի առնչությունը պարսիկներին բացատրվում է նաև սուրբգրային և եկեղեցական ավանդությամբ: Եկեղեցու հայր սբ. Եպիփան Կիպրացուն (315-403 թթ.) վերագրվող ճառերում հեղինակը խոսում է նաև Աբրահամի Քետուրա աղախնից ծնված վեց որդիների մասին, որոնց «ետ Աբրահամ պարգես, եւ արձակեաց զնոսա յԻսահակայ որդույ իւրոյ, մինչդեռ ինքն կենդանի էր, ընդ արեւելս՝ յերկիրն յարեւելից» (Մնն. 25: 1-6)⁵⁴: Անդրադառնալով Կիպրացու ճառերում տեղ գտած Աբրահամի քետուրածին որդիների ազգաբանությունը՝ Բ. Սարգսյանը, ըստ Հ. Քյոսեյանի՝ իր աշխատության մեջ⁵⁵ արտահայտում է այն միտքը, որ, ըստ էության, նրանցից են սերել Աքեմենյան հարստության հիմնադիր Կյուրոս արքան (Ք. ա. 550-529 թթ.) ու նրա ժառանգները՝ հայ և պարսիկ Արշակունիները: Սրա վկայությունն են Կյուրոսին հասցեագրված մարգարեների գովասանական խոսքերը (Բ Մնաց. ԺԱ, 1-10, եզրի Բ, 4, Դանիելի Թ, 6, Եսայու ԺԳ, ԺԴ, ԻԱ, ԽԵ, 1-4), որոնք մատնանշում են նրա մեսիական բնույթը և Քրիստոսի նախորինակը լինելու հանգամանքը: Հետևաբար, Մեսիայի գաղափարը հատուկ է եղել ոչ միայն Աբրահամի օրինավոր հաջորդներին ու Իսրայելի 12 ցեղերին, այլ նաև «պարթևազն կամ քետուրածին» սերունդներին, որոնք պահպանել են Աբրահամից ստացած գիտելիքները⁵⁶:

⁵² St'eu օրինակ՝ **Heyden K.**, “The Legend of Aphroditianus. A new translation and introduction”, *New Testament Apocrypha. More Noncanonical Scriptures*, vol. 1, ed. by **Burke T. and Landau B.**, Michigan, 2016, pp. 1-16, նաև՝ **Порфирьев И. Я.**, “Сказание Афродитиана Персянина о чуде, бывшем в персидской земли, и Слово о рождении Христовом и о пришествии волхвов”, *Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой библиотеки*, Москва, 1890, стр. 13-20: «Պատմութիւն Երանելոյն Մարիամոս»-ում Հիսուսին երկրպագելու եկած երեք մոգերը ազգությամբ պարսիկ են, տե՛ս **Budge W.**, *The History of the Blessed Virgin Mary...*, pp. 35-38:

⁵³ **Минов С.**, “Иранские мотивы в «Пещере сокровищ» и проблемы аккультурации сирийских христиан в Сасанидской империи”, *Символ, журнал христианской культуры*(61), СПб.-Москва, 2012, с. 12-29.

⁵⁴ **Սուրբ Եպիփան Կիպրացի**, ճառք, աշխ. Հ. Քյոսեյանի, էջմիածին, 2013, էջ 8:

⁵⁵ **Սարգիսեան Բ.**, «Երեք թագաւոր մոգերու զրոյցն հայկական մատենագրութեան մէջ և անոր կարևորութիւնը», *Բազմավէպ, Վենետիկ*, 1910, էջ 68-69:

⁵⁶ **Սուրբ Եպիփան Կիպրացի**, ճառք, էջ 9: Պարսիկների ու հայերի՝ որպես Աբրահամի ու Քետուրայի սերունդներ ներկայացնելու ավանդույթի մասին տե՛ս նաև **Terian A.**,

Հատկանշական է նաև մոզերի երկրպագութեան դրվագում ևս մեկ նորամուծութիւն, որ ամենայն հավանականութեամբ՝ պատկանում է հայ հեղինակին: Պարականոն ավետարանում Հիսուսը մոզերից յուրաքանչյուրին ներկայանում է երեք տարբեր կերպարանքներով⁵⁷, որոնք հաստատում են քրիստոսաբանական կարևոր դրույթներ, ըստ որոնց՝ ա) նորածինը իրական Աստված է, որին խոնարհվում են երկնային ուժերը. «Ասէ Քասպար թագաւորն. Յորժամ զկնդրուկն տարայ մատուցի առաջի նորա, տեսի զնա մարմնով որդի Աստուծոյ բազմեալ յաթոռ փառաց, և զօրք անմարմինք սպասաւորէին նմա»⁵⁸, բ) նա Դավթի թագավորական սերունդից է, որ ծնվել է նրա իսկ քաղաքում. «Ասէ Պաղտասար. Եւ ի մտանելն իմոյ՝ տեսի զնա նստեալ ի բարձրութեան գահոյից, տեսի զնա մարմնով որդի մարդոյ և զօրք բազմութեան առաջի նորա՝ որք անկեալ երկիր պագանէին նմա»⁵⁹, գ) նա օժտված է մարդկային կատարյալ բնույթով, ում խորթ չէ տառապանքը, միևնույն բնութեամբ նա մահանում և հարուստն է առնում. «Ասէ Մելքոն. Ես մարմնով տեսի զնա ի շարշարանս մեռեալ, դարձեալ յարուցեալ իսկ և կենդանի»⁶⁰: Եվային ու մոզերին հայտնված նորածինը մարդեղացած Աստված է, որ զորութիւն ունի փոխելու իր կերպարանքը՝ բացահայտելով իր անձերի բազմազանութիւնը⁶¹:

Ամփոփելով ասվածը, կարող ենք հավելել, որ հայկական «Մանկութեան աւետարան»-ը, սերելով Հակոբոսի նախաավետարանից և վերջինի նման ներկայացնելով Մարիամի ու Հիսուսի ծննդյան մասին պատմութիւնները, բովանդակային առումով երբեմն այնքան է հեռանում իր աղբյուրից, որ թվում է, թե մենք գործ ունենք երկու տարբեր ստեղծագործութիւնների հետ: Ընդ որում, այս տարբերութիւնները, որոնց հիմքում ընկած են հիմնականում ասորական ավանդութիւնները, արտահայտվում են այնպիսի հատվածներում, որոնք էական նշանակութիւն ունեն ինչպես «Մանկութեան աւետարան»-ի ծագման, այնպես էլ երկում արծարծված գաղափարական հարցերը պարզաբանելու համար: Իրանք հիմնականում վերաբերում են քրիստոնեական դավանաբանութեան կարևորագույն դրույթներին, որոնց հիման վրա ձևավորվել է քրիստոնեութիւնը որպէս համակարգված կրոն:

Patriotism and Piety in Armenian Christianity: the Early Panegyrics on Saint Gregory, New York, 2005, pp. 104-105:

⁵⁷ Ասորական պարականոն ավանդություններում Հիսուսը մոզերին է հայտնվում է բազմակերպ լույսի, նորածնի, երեխայի, հնազանդ ու տառապյալ մարդու, խաչյալի և հարուցյալի կերպարներով:

⁵⁸ ՄՄ7574, ք. 60ա-բ:

⁵⁹ Ա.նդ, ք. 60բ:

⁶⁰ Ա.նդ, ք. 60բ:

⁶¹ Дорфман-Лазарев И., “Возвращение в рождественскую пещеру ...,” с. 170-172.

**МАРИ МАМЯН
АРМЯНСКИЙ ПЕРЕВОД “ЕВАНГЕЛИЯ ДЕТСТВА” И
“ПРОТОЕВАНГЕЛИЯ ИАКОВА”: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ**

Ключевые слова: Иисус, Иаков, армянское Евангелие Детства, Протоевангелие, апокрифы, христианская литература.

“Протоевангелие Иакова”, также как созданное на основе этого апокрифа армянское “Евангелие Детства”, представляют в основном рождение и детство Марии и Иисуса. Однако, армянское “Евангелие Детства” отличается от “Протоевангелия” несколькими существенными особенностями. Эти особенности проявляются в сценах Благовещения (необычный диалог с ангелом), Рождения Христа (появление праматери Евы) и Поклонения волхвов (имена магов). Этим армянское “Евангелия Детства” отличается не только от “Протоевангелия”, но и от других аналогичных апокрифов. Благодаря им не только решаются вопросы, связанные с происхождением армянского “Евангелия Детства”, но и выявляются отраженные в нем догматические идеи, относящиеся к наиболее важным аспектам христианского вероучения (идея о вечном девстве Марии, идея спасения, идея воплощения Христа).

**MARI MAMYAN
THE ARMENIAN TRANSLATION OF THE *GOSPEL OF THE
INFANCY* AND THE *PROTOEVANGELIUM OF JAMES*: A
COMPARATIVE ANALYSIS**

Keywords: Jesus, James, Armenian Gospel of the Infancy, Protoevangelium, apocrypha, Christian literature.

The *Protoevangelium of James*, as well as the *Armenian Gospel of the Infancy* created on the basis of this apocryphon, present the birth and childhood of Jesus and Mary. Yet, the *Armenian Gospel of the Infancy* contains a number of essential differences from the *Protoevangelium*. The differences between these two apocryphal writings, which are of ideological nature, appear in the episodes of the Annunciation (unordinary dialogue with the angel), the Nativity of Christ (the appearance of the foremother Eve), and the Adoration of the Magi (the names of the Magi). The aforementioned differences emphasize the uniqueness of the *Armenian Gospel of the Infancy* in comparison not only to the *Protoevangelium*, but also to other analogous gospels. Thanks to them, we can not only clarify the essential questions related to the origins of the *Armenian Gospel of the Infancy*, but also reveal the dogmatic ideas reflected in this apocryphon, which mainly belong to the more important aspects (the idea of the Perpetual Virginity of Mary, the idea of Salvation, the idea of the Incarnation of Christ) of the Christian doctrine.